

Opponensi vélemény Fülöp Márta *A versengés, a győzelem és a vesztes pszichológiája és kulturális különbségei* című MTA doktori disszertációjáról

Dr. Örkény Antal, egyetemi tanár

Fülöp Márta doktori disszertációja igazi szellemi élmény és egyben komoly kihívás az opponens számára. A szerző hatalmas művet tett le az asztalra, ami egyszerre jelent szószerinti fizikai terjedelmet és súlyt, és általánosságban, a lényegét tekintve óriási intellektuális teljesítményt. A szövegtörzs a köszönetnyilvánítással együtt pontosan ötszáz oldal, benne tizenkét robusztus fejezet. A hivatkozások listája további ötven oldal, ami oldalanként húsz művel számolva ezer tételt tesz ki. És bár nem ellenőriztem le, de biztosan állítom, hogy ez a könyvtárnak is beillő mennyiségű referencia nem csupán dísz vagy a doktori disszertációktól elvárt kötelességteljesítés a szerző részéről, de valamennyi hivatkozott mű fontos, lényegileg kapcsolódó és idézett háttérforrása a disszertációnak. A disszertáció bekötött példánya sok kilót nyom, ami önmagában jelentős terhet ró az olvasóra. Mindez persze önmagában nem minősíti egy munka értékét. De egy ekkora teljesítmény joggal veti fel a kérdést az opponensben, hogy mi lehet az a tudományos kérdés, ami a disszertáció fókuszát adja, és ami ennyi időt, energiát, gondolkodást, és szisztematikus írást követel magának. Az akadémiai doktori disszertáció műfaja nagyon sokféle lehet. Fülöp Márta írása azért ilyen páratlanul robusztus és gazdag, mert túl a szerző tehetségén, kiváló szellemi képességein és hatalmas munkabírásán, a benyújtott disszertáció egy életművet kitevő tudományos pálya és munkásság szintézise. Nem tudom, hogy a jelölt hány éve van tudományos pályán, de azt a dolgot végigolvasása után biztosan állíthatom, hogy ebben a kéziratban sok-sok évtized szellemi terméke kap végső szintézist, és tudományos kiteljesedést.

A kiváló minőséghez persze, ami Fülöp Márta disszertációjának a nagy erénye, mindez szükséges, de önmagában még nem elégséges feltétel. Ehhez egy olyan probléma is kell, ami felkelti az alapvető társadalmi kérdések megértése iránt érzékeny tudományos közösség érdeklődését, és aminek a megválaszolása hozzájárul ahhoz, hogy jobban értsük a minket körülvevő világ működését és benne az emberek, ezen belül önmagunk viselkedését. A téma pedig röviden megfogalmazva a versengés pszichológiája. Az életmű azért különösen

figyelemre méltó, mert témája a modern társadalmi kapcsolatok egyik legfontosabb mozgatórugója, a versengés mechanizmusa, mégpedig az egyén perspektívájából.

A kapitalizmus kialakulásával szinte egy időben vált világossá, hogy az új társadalmi berendezkedés a szabad és nyitott versengés elvét rendszerszintre emeli, és az élet minden területén kihat az új rendszer felépítésére, az alapvető strukturális viszonyokra, az intézmények működésére és az egyének cselekedeteinek mozgatórugóira. Amikor a megszülető új társadalomtudományi diszciplínák - ezen belül is különösen a közgazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia - elméleti keretet kívánnak adni a kapitalista társadalom működésének, különös figyelmet szentelnek a verseny mechanizmusának. A szabad verseny elvében – amely egyben az elnevezését is adja a korai kapitalista rendszereknek – egyszerre jelenik meg egy újfajta szabadságértelmezés, egy teljesítményre alapozó társadalomfilozófia motorja, a racionális viselkedés egyik formája, egyik mozgatórugója a növekedésre szerveződő világnak és egy rendszerigazolás. Mint ahogy megjelenik ennek ellenkezője is, egy radikális rendszerkritika, egy önző és individualista világszemlélet rémképe, az új egyenlőtlenségek egyik fontos magyarázó elve, és a társadalmi igazságtalanságok egyik legfőbb oka. Nem véletlen, hogy a kapitalizmus igazságtalanságaira adott egyik legradikálisabb válasz, a kommunizmus utópiája a magántulajdon kiiktatása mellett az egyéni küzdelemből fakadó verseny szellemét is el akarta űzni, mint ahogy az egyéni teljesítmény helyett a közösség akaratát állította a társadalomszervezés középpontjába.

Tény azonban, hogy a modern társadalmakban a piac keretei között a verseny mozgatja a gazdaságot, mint ahogy a szabad verseny keretei között szerveződik a politikai hatalom is. A demokratikus viszonyok az értékek szabad versenyén nyugszanak, és a különféle társadalmi erőforrásokért is folyamatos versengés folyik. Versengenek egymással az országok, mint ahogy a különféle nemzetek, kultúrák, vallások és tradíciók is versenyben állnak egymással. Felmerül azonban a kérdés, hogy a verseny keretei univerzális szabályrendszert követnek-e, mint ahogy beszélhetünk-e univerzálisan létező kapitalista rendszerről, vagy pedig a verseny mechanizmusának megértése inkább abban segít minket, hogy megértsük a különböző világok különbségeit, a mai társadalmak eltérő sajátosságait.

Fülöp Márta disszertációja ez utóbbi kérdésre helyezi a hangsúlyt. A szerző a verseny fogalmát nem mint rendszerszervező elvet, hanem mint kulturális konstrukciót definiálja, és arra keresi a választ, hogy a versengéssel kapcsolatban milyen eltérő kulturális mintázatok léteznek a hasonló gazdasági, politikai berendezkedésű országokban. Röviden úgy is fogalmazhatnánk, hogy a disszertáció témája a verseny kultúrája. A kulturális különbségek

megértése pedig legegyszerűbben úgy rekonstruálható, ha megpróbáljuk megérteni a versengés egyéni mozgatórugóit, azaz mindazt, amit ez emberek gondolnak a versengésről, a versengő társadalomról, és önmaguk helyéről egy verseny alapú világban. Mindezt a dolgozat kettős perspektívában vizsgálja: egyrészt a versengésre vonatkozó legkülönbözőbb szociálpszichológiai elméletek áttekintése és újraértelmezése keretében, másrészt pedig egy igen gazdag és sokszínű empirikus kutatássorozat által.

A szerző a saját kutatási nézőpontját kulturális összehasonlító pszichológiai megközelítésként határozza meg. Ahogy meggyőzően fejti ki dolgozatában, ez a szemlélet eltér a versennyel kapcsolatos klasszikus pszichológiai kutatásoktól, de a kulturális pszichológia nézőponttól is. Az előbbi elsősorban a versennyel kapcsolatos egyéni pszichés összefüggéseket vizsgálja, míg az utóbbi a versennyel kapcsolatos egyéni reakciók kulturális beágyazottságára helyezi a hangsúlyt. A kulturális összehasonlító szemlélet viszont az egyéni reakciók mögött a kollektív kulturális konstrukciókat és értékmozzanatokot keresi, ami elvezethet egyfajta értéktérképhez, ami kiköveteli a kutatótól a kultúrák közti összehasonlítás szemléletét.

A doktori disszertáció – nem függetlenül a korábban említett szintetizáló jellegétől - példaszerűen felépített munka. Saját társadalomtudományi kutatási tapasztalatom azt sugja, hogy a magyarországi tudományos környezetben a kutató aktuális kutatásai sokszor esetlegesen alakulnak, és az éppen felkínálkozó lehetőségeknek vannak kitéve. Fülöp Márta tudományos munkásságában az egyik legimponálóbb mozzanat az, hogy az a sok-sok kutatás, amit a témában a hosszú évek alatt elvégzett, a végső szintézisben logikus értelmet kap, és az egyes mozaikok szerves struktúrává állnak össze. Mintha egy évtizedeken átívelő konzisztens akarat vezérelte volna a szerzőt, amikor lépésről lépésre építi fel az életművét.

A következőkben, már csak az opponenstől elvárt konvenció miatt is érdemes a dolgozat egyes fejezeteit számba venni.

Az első ötven oldalon a szerző összefoglalja a versengésre vonatkozó legkülönbözőbb elméleti munkákat és nemzetközi kutatási tapasztalatokat. Ez a fejezet több szempontból is egészen kiváló munka. Egyrészt a fejezet bevezeti az olvasót a versengés szociálpszichológiai megközelítésének legfontosabb kategóriáiba (a versengés és együttműködés, illetve a versengés és rivalizálás örök dilemmájába), továbbá a verseny legkülönbözőbb értékvonatkozásaiba (mint a bizalom és bizalmatlanság, a segítőkészség és áldozatvállalás, a szolidaritás és nagylelkűség fogalmai), a konfliktus és konszenzus kérdéseibe, a verseny pozitív és negatív megközelítésének a hagyományába. Megismerhetjük ebben a részben a különféle társadalomtudományi diszciplínák legfontosabb hozzájárulásait a téma kutatásában,

ami a szociálpszichológiai irodalom áttekintésén túl magába foglalja a közgazdaságtan, a szociológia, az antropológia és a neveléstudomány eredményeit egyaránt.

Ami azonban talán még izgalmasabb ebben a fejezetben, hogy az olvasó egyfajta szellemi „időutazáson” vesz részt. Hála a szerző hallatlan tájékozottságának, olvasottságának, áttekintő képességének és rendszerben való gondolkodásmódjának, végigkövethetjük a fogalom változó megítélését, a viták súlypontjának eltolódását, a jelenség egyre differenciáltabb és komplexebb megközelítését. A történet legszebb pillanatai pedig azok, amikor az idő múlásával és a tudományos tapasztalatok bővülésével nem csupán a tudomány, de az egyes kiemelkedő társadalomtudósok szemléletváltásának is tanúi lehetünk. Összességében a fejezet kiválóan jelöli ki azokat az intellektuális csomópontokat, fogalmakat és dimenziókat, amelyek a disszertációban később tárgyalt kutatások alapját képezik.

A következő közel száz oldal két fejezetben a magyarországi összehasonlító kulturális pszichológia történetét és a versengésről való kutatási tapasztalatokat mutatja be. Ezen a ponton némi ambivalencia fogja el az opponenst. Egyrészt elvitathatatlan, hogy a szerző egészen páratlan tudással bír mindazokról az erőfeszítésekről és eredményekről, ami ezen a területen történt a pszichológiában és a szociálpszichológiában az elmúlt évtizedekben. Nincs olyan szerző vagy tudományos teljesítmény, ami kimaradna a tudománytörténeti freskóról. Számos igazi kincset is felfedezhet az olvasó: hogy csak egyet említsek közülük, Halász Lászlónak 1974-ben végzett kutatása a 12-13 éves budapesti tanulók előítéletességével és cigányokkal szembeni attitűdjeivel kapcsolatban. Másfelől azt gondolom, hogy miközben a két fejezet akár önmagában is kiváló kézikönyvül szolgálna a téma iránt érdeklődők és az összehasonlító kulturális szociálpszichológiai kutatásban érdekelt kutatók számára, a disszertáció inkább nyerne ezeknek a fejezeteknek az elhagyásával, vagy lényeges rövidítésével, különösen, ha figyelembe vesszük a disszertáció amúgy is túlságosan nagy terjedelmét.

Ami mégis páratlan és elhagyhatatlan hozadéka ennek a résznek, az a kutatás-módszertani bemutatás és áttekintés. A szerző maga is írja, hogy szemben a hagyományos gyakorlattal, ami főképp tartalmi szempontból tekinti át a kutatási tradíciókat, ő külön is részletezi a különféle empirikus munkák kutatás-módszertani paramétereit és tapasztalatait. Ez kiváló lehetőséget kínál a kulturális összehasonlító kutatásokban érdekelt szakemberek számára, hogy praktikus módszertani kérdésekkel szembesüljön, és megismerje a legkülönfélébb technikákat és vizsgálati módszereket, pozitív és negatív következményeivel együtt.

Mindeközben pedig a szerző indirekt módon elhelyezi saját kutatásait is egy változó szakmai standard keretei között.

És itt érkezünk el a munka empirikus részéhez. A dolgozat következő 350 oldala mutatja be a szerzőnek azokat a kutatási eredményeit, amelyek a versengés, a küzdelem és a siker legkülönbözőbb aspektusait kívánják feltárni társadalomlélektani szempontból. Itt is ugyanaz a szigorú logika és koncepciózusság jellemzi Fülöp Márta munkáját, mint ami a korábbi fejezetekben megszoktunk tőle. Az egyes fejezetek egy-egy kutatás körül szerveződnek, amelyek a téma elméleti megközelítésének egy-egy mozzanatát vizsgálják empirikus szempontból. Az első kutatások a versengés kultúránként eltérő jelentését mutatják be. Egyetemista mintákon, két, majd több ország összehasonításában tárja fel a szerző a versengés szubjektív jelentésstruktúráját és a versengéshez fűződő személyes attitűdöket. Asszociációs vizsgálatokkal vizsgálja a szerző a versengés szó jelentését különböző kultúrákban, elemezve az eltérések országonkénti hátterét. Ezt egy alapvetően pszichológiai irányultságú fejezet követ a győzelem és vesztes, a siker és kudarc megélésének pszichológiájáról, és ennek viselkedésbeli következményeiről. Ez alapozza meg az empirikus kutatások következő szintjét, amikor már nem csupán a versengésre vonatkozó általános attitűdök állnak a vizsgálatok fókuszában, hanem a győzelem és vesztes élményére adott reakciók. Első lépésben a szerző a generációs különbségek empirikus vizsgálatát tűzi ki célul a győzelemmel és veszteséssel kapcsolatban, a serdülőkor és a kora felnőtt életciklus összehasonlításában Magyarországon. Ezt követi a kínai fiatalok érzelmi és társas reakcióinak, illetve viselkedésbeli következményeinek az összehasonlítása, ami aztán egy kínai-magyar összehasonlításban csúcsosodik ki.

Empirikus szociológusként különösen imponáló számomra ezeknek a kutatásoknak és elemzéseknek a módszertani szakszerűsége és végiggondoltsága, amely az összes vizsgálatot jellemez. Fülöp Márta kutatásai módszertanilag mindig hallatlanul végiggondoltak, és a kritikusabb kérdésekben (mint például a mintavétel, a reprezentativitás, az interjúszituációk alaposága, a felhasznált kérdések és skálák standarditása) a szöveg nem hiányolja a folyamatos önreflexiót és önkontrollt. Elemzéseiben az egyszerűbb elemzési technikák mellett a legmagasabb szintű statisztikai standard eljárásokat egyaránt helyet kapnak (látens struktúrák keresése, többdimenziós magyarázó modellek felhasználása). Az elemzések ismétlődő didaktikus szerkezete, az eredmények aprólékos bemutatása, a szerző hihetetlenül pontos adatkezelése bár néha fárasztóvá teszi a szöveg olvasását és sokszor ismétlődéseket eredményez a szövegben, de mindenképpen hozzájárul a magas szinten megvalósított

szakszerű tudományos empirikus bizonyításhoz, és az összehasonlítások érvényességéhez a különböző országok, kultúrák, illetve szociodemográfiai kategóriák mentén.

Mindezekből következik, hogy a disszertációval kapcsolatos kritikám is elsősorban néhány általános dilemma kapcsán fogalmazódott meg. Az egyik kérdés a nemzetközi kulturális összehasonlítás érvényességének a problémája. Napjainkban a társadalomtudományokban hallatlan népszerűségnek örvend az ilyen típusú elemzés. Sokszor éppen a társadalmak eltérő kulturális beágyazottsága és hagyománya tűnik a legmegfelelőbbnek, hogy választ kapjunk arra, miért is különböznek egymástól annyira olyan országok, amelyeknek elvileg hasonlítani kellene egymáshoz. Lényegében ez a dilemma csúcsosodik ki az Európai Unió bővülésével is: miközben az EU kiemelt célként fogalmazza meg a tagországok konvergenciájának a fontosságát és a közös identitás megeremtését, meglepő és nehezen feldolgozható tény, hogy az egységesüléssel szemben a különbségek továbbélését, sőt néha annak fokozódását tapasztaljuk. Értéktérképek születnek, és univerzális értékskálákat tesztelünk (lásd például a ESS keretében használt Schwartz féle értékskálát), nagy kulturális régiókról beszélünk, miközben sokszor háttérbe szorulnak azok a hagyományos szociológiai elméletek és magyarázatok, amelyek az eltérő szociodemográfiai szempontok és strukturális mechanizmusok mentén látták igazolva a társadalmi és országspecifikus különbségeket és eltéréseket. Ez a dilemma ugyanakkor módszertani kérdéseket is felvet. Amikor országokat az átlagértékek mentén hasonlítjuk össze, elfedjük ezeknek az átlagoknak a belső sokszínűségét, individuális különbségeit, belső státusegyenlőtlenségeit, és ezek magyarázó szerepét. A disszertáció ráadásul legtöbbször olyan országokat hasonlít össze, amely a fizikai térben, történelmükben, gazdaság- és társadalomfejlődésükben, kultúrájukban nagyon eltérnek egymástól (Magyarország vs. Kína vagy Japán). Nem megkérdőjelezve ennek az eljárásnak a létjogosultságát, és nem a dolgozat terjedelmének további bővítésének szándékával mégis az az érzésem, hogy jó lett volna egy zártabb történeti térhez tartozó országcsoportot is megnézni (például Közép-Európát), hogy vajon itt is ilyen nagymértékű érték- és viselkedésbeli különbségek mutatkoznak-e a versengéssel kapcsolatban az országok között, mint amelyet a szerző talált az általa vizsgált országok esetében.

A második dilemmám a verseny fogalma és értelmezése kapcsán merül fel bennem. A szerző is leírja, hogy a versengés célja a modern társadalomban az erőforrásokért való küzdelem. A hagyományos felfogás szerint ez mozgatja a verseny résztvevőinek céljait és cselekedeteit, és a kihívás, illetve a küzdelemben való részvétel alakítja a szereplők attitűdjét. Másrészt hivatkozik a dolgozat azokra az antropológiai kutatásokra, amelyek ettől részben eltérően arra

jutottak, hogy az elérhető erőforrások mennyisége önmagában nem határozza meg a versengés vagy együttműködés dominanciáját, mert ehhez további elengedhetetlen feltétel a kulturálisan beágyazott célok mibenléte. Ennek a kétfajta nézetnek az ütközése az egyik leglényegesebb eleme a versengés természetének megértésének. A disszertáció elsősorban az utóbbi hagyomány empirikus feltárását tűzi ki célul a szociálpszichológia eszköztárával. Ami némi hiányérzetet hagyott bennem, az az első értelmezés szociológiai és közgazdasági megértésének a részletesebb kifejtése és elemzése a saját kutatásaiban.

Ez viszi át az opponenst a harmadik kritikai felvetéséhez. A szerző kutatásai a szociálpszichológiai kutatások konvencióját követik, amikor a mintavétel során elsősorban kis- és nagyiskolásokra építi a vizsgálatait. Bár a szociológus képzettségem folytán korábban komoly kételyeim voltak ennek az eljárásnak módszertani szakszerűségével kapcsolatban a társadalomkutatásban, a disszertáció számos helyen kiváló érvekkel győzött meg, hogy belássam tévedésemet. Mégis egy fontos kérdés nyitva maradt számomra. Függetlenül a mintanagyságtól, illetve az életkori szempontoktól, a vizsgálati minták sajátos gellert kapnak azáltal; hogy a versengéshez való viszony kérdését a szerző szisztematikusan egy olyan társadalmi intézményi keretben vizsgálja, amely intézmény par excellence versengésre szerveződött. Ettől persze a kutatási eredmények egy fikarcnyit sem vesztenek érvényességükből, legfeljebb az a kérdés marad megválaszolatlan, hogy az iskolarendszerben megfigyelt társadalomlélektani mozzanatok mennyiben terjeszthetők ki a társadalmi élet szélesebb köreire.

Az opponens fenti felvetései azonban semmiképpen sem érintik a doktori disszertáció kiváló színvonalát, és intellektuális gazdagságát. Sőt, ha még ezekre is választ kaptam volna a dolgozatból, feltehetően a terjedelem még tovább bővült volna, ami további feszültséget keltett volna az olvasóban.

Befejezésül azt a meggyőződésemet akarom kifejezni, hogy Fülöp Márta kutatásai és benyújtott értekezése nemcsak kiváló szakmai munka és értékes tudományos teljesítmény, de a szerző évtizedes tudományos eredményei fontos hozzájárulást jelentenek a jelenkori magyar társadalom konfliktusainak és azok társadalomlélektani gyökereinek jobb megértéséhez. Mindezek alapján igen sokra értékelem a munkát és ezért számára az MTA Doktora cím odaítélését javasolom.